

Зміст

З'єднувати уламки. Передмова	15
Дмитро і Марина Сергєєви: «Діти нас врятували»	21
Юлія Качула: «Крим — це мій усвідомлений дім»	34
«Хотів би я бути лелекою...» Діти війни та їхні історії	45
Катерина Титова: «І тоді наш будинок став кораблем...»	55
Ігор Іспанець: «На нулі гриби не ростуть»	70
«Бабусю, а як по-їхньому “не вбивай мене”?» Народжувати й виховувати дітей під час війни	81
Настя Фоменко: «Я вірю, що колись приїду в Маріуполь, а не в “Маріуполь”»	97
Світлана Вертола: «“Град” залетів саме в мою кімнату»	107
Тетяна Кагарлицька: «Я намагалась їсти, але вже не могла»	114
«Почали масово люди зникати...» Короткі свідчення про життя в окупації	123
Віктор Москаленко: «У полоні мене спасло те, що я колись читав про Чечню...»	142

Наталя Щербина: «Я вже не могла слухати, як людей у Донецьку катують...»	158
«З книжкових стелажів вони зробили бійниці...» Історії з бібліотек деокупованих і прифронтових регіонів	166
«Чи потребуватиме світ ніжності після всього, що станеться?» Уривки зі щоденника	174
Леонід Шматко: «Я вважав себе несміливою людиною»	185
Ганна Шматуха: «Ми побачили в собі силу, якої раніше не помічали»	203
«Отак мертві живого врятували» Культура й культурна спадщина під час війни	214
«Щоб відновити довіру, потрібні правдиві історії» Пам'яті Вікторії Амеліної	227
Кинути якір. Післямова	233
Подяки	236
Список посилань	238

З'єднувати уламки

Передмова

Травматичні події передусім влучають у здатність розповідати. Слова і речення розсипаються, сенси губляться, усе перетворюється на хаос. Світи багатьох із нас похитнулися, будинки опинилися на лінії вогню, а діти стали дітьми війни. Зранені втратами й невідомістю, ми часом ранимо одне одного, не розуміючи, які історії в кожного за фасадами. Неможливість розповісти й почути поглиблює прірви самотності, ми опиняємося на маленьких острівцях, вразливі до нових випробувань.

З початку повномасштабного вторгнення до мене стали стікатися свідчення, а в березні 2022 року з'явився задум цієї книжки. Раніше я писала переважно для дітей. Мала надію, що своїми книжками про історичні трагедії — Другу світову і Голодомор — допоможу лагідно передати пам'ять. Що завдяки усвідомленому пам'ятанню на моєму поколінні припиниться дія травми і наші діти будуть вільними. Написання цієї книжки — мій спосіб водночас і впоратися з дійсністю, і знайти зону особистої відповідальності, і захистити майбутнє від амнезії. Я не могла писати швидше, бо не могла відчувати швидше. Занурення в кожну історію потребувало часу і сил, щоби не втратити здатності з'єднувати уламки чужих кораблів. Щоб самій не розпастися в цьому штормі.

Більшість голосів цієї книжки належать непублічним людям — тим, які не напишуть своїх історій з різних причин. Для когось це надто боляче, хтось не відчуває здібностей до письма, а хтось не хоче ставати сам на сам із пережитою

травмою: усе розпадається, і потрібен інший, який уважно вислухає і допоможе зібрати уламки в цілісну історію.

Частина свідчень до мене приходила спонтанно, але більшість текстів книжки постала на основі цілеспрямованих глибинних інтерв'ю. З кимось зі свідків я зустрічалася в Харкові, Києві, Львові, Бучі, Чернігові, в деокупованих містах і селах різних регіонів України, а з кимось — у гуртожитках і центрах для українських біженців за кордоном. Також були школи, бібліотеки, кухні, кав'ярні, потяги, замки й укриття. За ці три роки я опитала кілька сотень свідків, розшифрувала кілька тисяч сторінок розмов із ними, багато разів прослуховувала аудіозаписи, щоб виокремити найцінніше, відчувати те, що поза словами. Часом натрапляла на певні ключі до розуміння історій, і тоді проводила додаткові розмови, листувалася, уточнювала деталі, відстежувала зміни в житті моїх героїв.

Для половини розділів я обрала літературний репортаж-монолог, адже в такий спосіб могла якнайкраще передати автентичні голоси: з особливими словами, темпоритмом, емоційним забарвленням, регіональними особливостями мовлення. Час від часу тут зринатиме і мій голос у формі есеїв та щоденникових записів. Але, зрештою, мій голос є поміж рядків і чужих історій: у способах знаходити, запитувати, слухати, вчуватися у неспромовлене. У сотнях рішень про важливе і другорядне. У тому, яке відлуння лишатиме кожна історія, з'єднуючись із внутрішнім голосом читача.

Я добре знаю відчуття, коли історії згасають і помирають. Інколи разом із людьми, але зазвичай — раніше. Для мене важило, щоб історії моїх свідків не згасли, адже тоді ми втратимо шанс змінитися завдяки їм. Кожна історія — це мандрівка не лише поміж фактів, які могли б бути доказами в суді проти агресора, а й мандрівка внутрішніми світами: почуттів, цінностей, особистих сенсів, завдяки яким моїм свідкам вдалося вижити і зберегти себе. Ці історії і болісні, і цілющі водночас. Вони окреслюють емоційний спадок війни, який

об'єднує травмівні досвіди та способи впоратися з ними. Сучасні дослідження з психології¹ та епігенетики² простежують вплив таких потужних стресових факторів, як війна, на прийдешні покоління. Якщо замовчувати болісні досвіди, це лише ускладнює шлях до відновлення цілісності. Коли ми діємо під впливом особистих та міжпоколінневих травм, простір нашої свободи вужчає, привиди минулого знекровлюють мрії й часто ми змушені балансувати між тим, щоб не зрадити себе і не зранити іншого. Разом з моїми героями ми намагаємося зробити кроки до усвідомлення емоційного спадку цієї війни, щоб минуле раз у раз не вторгалось у майбутнє.

Коли всі свідки були опитані, а більшість текстів написана, я побачила, що наскрізною темою для багатьох є дім. Не війна, а саме дім. Я запитувала своїх співрозмовників про що завгодно, але не про це, адже дім — свіжа рана. Я намагалася бути ніжною, щоб, ідучи тонкою кригою розмови, не провалитися і не провалити іншого. Проте майже всі мої свідки хотіли розповідати саме про дім: не обов'язково фізичний, а й метафоричний. Багато українців тепер не в змозі лишити у спадок нащадкам свої будинки, проте здатні лишити історії, котрі допоможуть відновити відчуття дому. «І тоді наш будинок став кораблем» — цитата з однієї з історій: про сім'ю, яка тричі рятувалася з окупації. Про будинок, який має ім'я і який змінюється разом із тими, хто дбає про нього.

Чим є дім для моїх героїв? Що відбувається з їхнім відчуттям дому під час війни? Чи можуть мова й культура бути домом? За яких обставин простір дому вужчає, а за яких — ширшає? Чи здатні ми одне для одного стати домом, коли любимо й чуємо? І який дім ми лишимо у спадок нашим дітям?

Маю надію, що ця книжка збурить більше питань, аніж дасть відповідей.

Маю надію, що цей шлях буде сенсовим.

Авторка

« **Я** вросла серцем, тілом, руками, ногами у хату батьківську. Мій батько так любив цей сад, що його душа тут і понині живе. Ну як я його покину? Під старою яблунею малою робила свої перші витинанки. Тут усі мої колекції рушників, ікон, ляльок-мотанок. Моя хата — жива, як людина.

У нас уже не було ні світла, ні зв'язку. Коли опускалася ніч, я лізла на горище, щоб якось додзвонитися синові. Він у мене психолог, тож казав:

— Дихай, мамо, глибоко дихай....

Коли були обстріли, я лежала під стіною 1939 року, що пережила Другу світову, і глибоко дихала.

Коли було дуже страшно, я питала себе:

— Не шкодуєш, що лишилася?

— Ні.

І це чесна відповідь.

Я розуміла, що хочу бути свідком».

Тетяна, Ірпінь

«Хотів би я бути лелекою...» Діти війни та їхні історії

У кожній мирній країні тема війни здається надто дорослою, щоб турбувати нею дітей. Але в тих, на чию країну напали, на жаль, немає вибору. Наші діти тепер — діти війни, які матимуть справу з наслідками цієї трагедії упродовж багатьох десятиліть. Як українські діти бачать війну? Як вони її переживають?

Я збрала багато дитячих свідчень. Деякі історії приходили до мене випадково: у книгарнях, бібліотеках, волонтерських центрах, на дитячих майданчиках. Деякі я записувала в межах інтерв'ю з дозволу батьків. Моїми свідками були діти з різних регіонів України: хтось залишився, а хтось знайшов прихисток у центрі чи на заході Європи. Усі вони так чи інакше відчули війну: пережили вторгнення й евакуацію, втратили дім, близьких або рідне місто й тепер намагаються полагодити свої світи. Діти прямо й чесно розповідають про ті досвіди, про які дорослі не завжди наважуються говорити чи вважають їх незначущими. Але саме в дитячих історіях сховані найважливіші ключі до розуміння суспільства та його майбутнього.

Початок

Війна в моєму місті почалася у 2014 році, коли я ходила в садочок. Пригадую, напередодні мені наснився дивний сон: ніби ми біжимо, а довкола все вибухає. Я тоді сказала батькам: «Завтра буде війна». Вони не повірили, а наступного дня ми пішли в парк і почули вибухи. Думали, це салюти,

але ні. Ми бігли додому під звуки війни, і ця відстань здавалася безкінечною.

Настя, 14 років, Маріуполь

Тоді українські захисники змогли швидко звільнити Маріуполь од військових формувань без розпізнавальних знаків, а от у 2022 році все повторилося з набагато гіршими, трагічними наслідками. Багато маріупольців втратили рідних, змушені були виживати в нелюдських умовах: спати в холодних підвалах, їсти зіпсовані продукти з розбомблених супермаркетів, пити воду з батарей. Ніхто не очікував, що сучасне місто на березі моря враз перетвориться на пастку, подвір'я — на кладовища, а діти проживатимуть недитячі досвіди.

Дім

Я саксофоніст, а ще займаюся кікбоксингом, ходжу на англійську. У четвер о восьмій у мене мав бути кікбоксинг. Я завів будильник на 6:40, прокинувся й написав однокласнику: «Яке завдання з англійської?». «Яка англійська? Війна!». «Не жартуй, давай завдання». А через кілька днів мого будинку не стало.

Іван, 14 років, Чернігів

Втрата дому — місця, наповненого теплими спогадами, завжди болісна. Іван із мамою виїхали з-під обстрілів через заміновані поля, оскільки місто було частково оточене. Разом з домом Іван утратив можливість займатися з улюбленими вчителями й далі розвивати свої таланти. Тепер у житті хлопчика немає ані саксофона, ані кікбоксингу, і він намагається заповнити прірву, що утворилася на місці колишнього життя. Іван і нині розповідає про свої улюблені заняття, вживаючи теперішній час, і мріє повернутися в рідний Чернігів.

Якось під час творчої зустрічі з читачами я розповідала про свій досвід переїзду внаслідок війни, про те, як намагалася перенести

«серце дому». Діти спонтанно почали ділитися, що ж для них є «серцями» їхніх домівок. Сім'я рослин на підвіконні. Киця Васирина. Прапор України. Улюблена книжка. М'яка іграшка, з якою дитина уже вчетверте переїжджає. Плакат старшого брата, який не може виїхати з Маріуполя.

Провина

Ми тепер не купуємо за раз багато канцтоварів. Бо зробили це 23 лютого — і почалася війна. Потім наважилися скупитися 9 жовтня, а 10-го в нас знову полетіли ракети. Може, якби ми цього не зробили, то нічого не сталося б.

*Матвій, 9 років,
село Хотів, Київщина*

Цією історією хлопчик поділився просто посеред презентації моєї книжки у книгарні. Інші діти підтримали хід його думок, згадуючи, що зробили «не так» 23 лютого 2022 року. Прийняти, що тебе намагаються вбити тільки тому, що живеш на своїй землі і це може трапитися з кожним, — надто болісно і загрожує повною втратою контролю. Тому все це просто через канцтовари: їх потрібно купувати потроху, і тоді війни не буде.

Ігри

Коли все почалося, у нас з'явилася нова гра: чуєш грім — біжи в підвал. Меншій подобається. А старший не розуміє, чому ми раніше від грому не ховалися.

Молода жінка, Харків

Ми зустрілися на дитячому майданчику в тиловому місті. Жінка гойдала доню на гойдалці, а я приглядала за своїми дітьми. Моя 8-річна донька Даринка у перші тижні вторгнення гралася з мишкою-балериною в депортацію. Казала, що росіяни вивезли мишку

туди, куди колись вивозили кримських татар, як у пісні Джамали. Трирічний син раз по раз збирав іграшки у валізку, запитуючи, коли ми повернемося додому. А потім розбирав. Нещодавно придумав нову рольову гру: будуєш хатку з подушок і покривал, запрошуєш у гості друзів-звірят, а потім летить ракета і всі ховаються під ліжко.

— Бах-бах! Війна! — пояснює син звірятам.

Друзі

Коли ми виїжджали з окупації, мої друзі лишилися охороняти наш дім. В'язаний ведмедик Лапа, оленятко Світер... Їх подарували хрещені, коли мама померла. Це не іграшки! Це мої друзі! Ми святкували їхні дні народження, їли «торт» із фломастерів і щодня я вкладав їх спати. Я дуже сумував за друзями... І одного дня ми зустрілися! Вони їхали до мене через чотири країни. Тепер, коли я кудись збираюся, завжди беру друзів з собою.

Андрій, 7 років, Херсон

Коли дитина втрачає звичний світ, певні речі набувають особливого значення. Після втрати мами в Андрійка з'явилися іграшки, з якими він ділився своїми думками і почуттями, наче з друзями. Власне, він не грався з ними, а спілкувався. Після того як російські війська окупували Херсон, Андрійкові тато з бабусею musiли швидко збиратись, а іграшки-друзі лишилися в окупації. Нещодавно я одержала відео від хлопчикова тата: Андрійко зробив «торт» із фломастерів і святкував день народження ще однієї своєї подруги — синьо-жовтої Зіроньки, яка теж приїхала до Німеччини.

Мрії

Якось літньої ночі ми сиділи під час тривоги в бомбосховищі. Над будинком реально літали ракети. Нам було сумно, через тісноту ніхто не міг спати. І ми знайшли в ютубі стрім

лелеки Грицька з Полтавщини. Тоді подумалось: хотів би і я бути лелекою, їсти жаб і не ховатися від тривоги... Тисячі українців о першій ночі дивилися на цих лелек і думали про реінкарнацію.

*Платон, 15 років,
село Нові Петрівці, Київщина*

Біля Грицькового гнізда сирени не звучать тільки тому, що їх там не встановили. Хитка ілюзія нормального життя, якого всім нам бракує. Мрії — це спосіб прокласти містки у майбутнє, сказати собі, що майбутнє настане, навіть якщо наш горизонт планування — кілька годин або кілька днів.

Пригадую дівчинку на одному з моїх занять із казкотерапії у волонтерському центрі. Вона мріяла про вовка. Сказала, що батьки обіцяли їй подарувати песика, коли сім'я повернеться в Запоріжжя, але песик не захистить од війни, тому краще вовк. Навіть прізвисько йому придумала — Заза.

Тривожність

Тато проходить службу у ВМС України, і я щодня тривожусь за нього. Часто згадую перший день війни, події у військовому порту Очакова, коли тато був там, і мамині сльози, які лилися декілька днів, аж поки вона не почула татків голос по телефону. Здавалося, що страшнішого в нашій сім'ї не може трапитися, але нещодавно татка відправили на Покровський напрямок... Навчаючись у військово-морському ліцеї, я щодня чекаю дзвінка від мами, її повідомлення, що все добре. Та найбільше я хвилююся саме за маму, тому що і дім, і господарство тепер на ній, вона всіх нас підтримує, незважаючи на власні проблеми. За період війни мама перенесла дві операції.

*Артур, 17 років,
Очаків, Миколаївщина*

Цією історією поділився зі мною ліцеїст Військово-морського ліцею імені віцеадмірала Володимира Безкоровайного, куди ми приїхали з французькою журналісткою Наталі Нугайред розповісти майбутнім військовим про цінність свідчень, документування й ведення особистих щоденників. До 2014 року цей ліцей розташовувався у Севастополі, та після окупації змушений був переїхати в Одесу, втративши всю матеріально-технічну базу. Коли росіяни підняли свій прапор на флагштоку навчального закладу, ліцеїсти заспівали гімн України, заявивши про свою позицію.

На початку нашої зустрічі залунав шкільний дзвоник — точно як у моєму дитинстві, — і підлітки помчали коридорами до сходів. Виявляється, так тут оголошують повітряну тривогу. Спускаємося з Наталі у бомбосховище, йдемо глибоким вузьким коридором поміж однакових двоповерхових ліжок. Наприкінці — невеличка кімната зі стільчиками, яка що далі, то більше нагадує тісну рукавичку. З-поміж учнів ліцею багато дітей військових. Є діти, які виїхали з окупації. Є діти, котрі зазнали втрат. Коли постійно чекаєш на загрози, підвищується загальний рівень тривожності, а це впливає на здатність концентруватися й засвоювати нові знання. Але нас слухають уважно, ставлять питання.

Ідентичність

У мене змалечку є найближча подруга — Віка. Ми обидві виїхали, але хочемо повернутися. Щодня зідзвонюємося і повторюємо українські слова, щоб не забути. Останній раз повторювали місяці. Я кажу: березень. Вона: квітень. Я: травень. Вона: червень. І так аж до лютого.

Настя, 14 років, Маріуполь

Одне з найбільшніх запитань, які я почула під час зустрічі з читачами у Німеччині:

— А можете это слово перевести на русский, а то я начал забывать украинский?*

Багато дітей зі сходу й півдня України росли в сім'ях, предки яких були зросійщені внаслідок жорстокої політики русифікації, що тривала століттями. Українську мову забороняли, книжки знищували, нашу культурну еліту регулярно і масово розстрілювали, а носіям української мови й традицій — селянам — Сталін влаштував Голодомор, адже вони чинили спротив насильницькій колективізації. Під час того геноциду загинуло близько 4 млн українців. Ті, хто вижив, — боялися виявляти свою національну приналежність і перейшли на російську мову. Лише після відновлення Україною незалежності у 1991 році почався поступовий процес повернення до мови предків. І зараз для багатьох дітей-біженців підтримання своєї ще не достатньо зміцнілої мовної ідентичності є непростим завданням.

Традиції

Я — українка, хоча народилася і живу в Санкт-Петербурзі. З татом ми розмовляємо лише українською. Я знаю, що Дед Мороз — вигадка, а Миколай — ні. Щороку пишу йому листи. Дуже радію, коли одержую українські книжки. Тепер це дуже-дуже складно. Я читаю їх по інтернету своєму дядькові, щоб розважити і підтримати. Він — Захисник України, служив в «Азові». Після поранення теж перейшов на українську. Зараз у Німеччині, проходить лікування.

*Ліза**, 8 років, Санкт-Петербург*

Упродовж кількох місяців моя книжка мандрувала, щоб потрапити до дівчинки на свято Миколая. Згодом Лізин тато знайшов мене в соцмережах і під час тривалого листування зізнався, що дитині

* А можете це слово перекласти російською, бо я почав забувати українську? (рос.)

** Ім'я змінено з міркувань безпеки.

бракує живого спілкування з україномовними дітьми, а внаслідок сімейних обставин родина не може виїхати із Санкт-Петербурга. Ми домовилися про час, і разом з моєю донею вийшли на зв'язок з Лізою. Під час відеорозмови дівчинка була дуже натхненною і зворушеною, показувала свої малюнки на патріотичні теми та книжки українською — наче найдорожчі скарби!

Нещодавно Лізин тато написав мені: «Хочу поділитися нашою невеличкою новиною. Ліза брала участь у конкурсі на найкращий борщ з-поміж українців, які мешкають за кордоном. Сама готувала, фільмувала, зробила кліп. Ліза отримала нагороду за найкращу страву в номінації “Вегетаріанський борщ”. Нагороду передали кур'єром, а відома кухарка записала відеовітання! Але є одне “але”. Конкурс ми вигадали самі, нагороду теж самі зробили — монету “Борщ” замовили через нумізматів. Завдяки родичам знайшли молоду шеф-кухарку, яка записала вітання. Тож до Різдва було таке невеличке диво».

Тато дівчинки дбає про те, щоб дитина зберегла свою мову й традиції, поки з'явиться змога повернутися на Батьківщину. І докладає до цього неабияких зусиль. Адже кожна українська дитина — це величезна цінність.

Самотність

Школа, у якій я навчалась, була зруйнована вщент, обстріли міста не припинялися. Щоб я могла продовжити навчання і спробувати жити повноцінним життям підлітки, мама вирішила вивезти мене до Німеччини, де мир і спокій не розкіш, а норма. Але тут я почуваюся чужою. Все так відрізняється від мого життя в Україні: мова, їжа, звичаї. Моя душа тягнеться додому, і я мрію повернутися в Харків. Спогади про наші вечори з друзями й родиною, про безтурботні прогулянки в парку та мрії про майбутнє стали моїм улюбленим уявним місцем, куди я щодня навідуюся.

Кароліна, 14 років, Харків

Багато українських дітей-біженців, з якими я спілкувалася у Німеччині, Польщі, Литві і Словаччині, почуваються самотніми. Інколи біль самотності такий сильний, що в дітей з'являються думки про самогубство, й тоді потрібна негайна допомога психотерапевта. Часом родини ухвалюють рішення повернутися в Україну і кажуть, що почуваються тут щасливішими навіть попри постійну загрозу життю. Діти відновлюють у собі відчуття дому, близькості й приналежності, зв'язку з тими, кого люблять. Таким чином потреба в емоційній безпеці стає сильнішою, ніж потреба у безпеці фізичній. І разом з тим приходить усвідомлення, що це життя на межі смерті.

Смерть

Кажуть, є така гра «русская рулетка*». Росіяни на нашій трасі грали: одну колону з мирними машинами пропускали, а іншу — розстрілювали. Моему хрещеному не пощастило. Поховали ми його через два місяці, після ексгумації.

Василина, 9 років, Київщина

З Василиною ми познайомилися в бібліотеці на початку червня 2022 року. Дівчинка прийшла з подругою по нові книжки. Після деокупації села Бузова біля так званої «траси смерті» виявили машину з тілом її хрещеного. Коли Василина розповідала, на її вустах була легка усмішка, а голос звучав бадьоро — так, ніби переказує якийсь фільм і все це відбувається не з нею.

Коли я волонтерила у таборі для дітей, які внаслідок війни втратили рідних, чула багато болісних історій і захоплювалася психологами, які допомагають дітям знайти опори, щоб жити далі. Дівчинка-підліток під час мого заняття написала есей про свої сни, а потім подарувала іграшку, яку пошила сама. «Мій тато любив писати вірші, а я люблю шити й малювати... Це Вам ведмедик, я йогошила сім годин. Коли буде сумно, нехай він Вас обіймає».

* Російська рулетка (рос.).

Тиша

Тут не буде історії про те, як 8-річна Маргарита переживає війну у рідному селі на Харківщині, бо війна пережила її. Дівчинку вбило російським снарядом, коли вона читала книжку на лавочці біля свого будинку.

Так само не буде історій інших 659 українських дітей^{*4}, яких на сьогодні вбила Росія: на майданчиках з каруселями, у ліжечках, машинах, дитячих садках, торгівельних центрах, кав'ярнях і навіть пологових будинках. Ці діти вже ніколи не стануть дорослими й не народять своїх дітей, продовжуючи нитку життя. Це частина майбутнього України, яке відтяли.

Також тут не буде оповідей дітей, викрадених Росією. Замість історій — суха статистика. 19 546 депортованих у Росію українських дітей за даними Національного інформаційного бюро, і 744 000 — за даними з відкритих джерел, озвучених РФ. Багатьох викрадених дітей тримають у воєнізованих таборах, змінюють їм прізвища, дати народження, змушують співати гімн Росії і вірити, що рідні в Україні від них відмовилися.

Упродовж століть Росія краде наше майбутнє різними методами, але зараз ця трагедія стає бодай трохи видимою.

* Станом на 22 жовтня 2025 року.